

Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu

(Sažetak*)

Srpska srednjovekovna vladarska, ktitorska i sveštenička ikonografija — svakako najbogatija brojem očuvanih primera u pravoslavnoj Evropi — hranila se, tokom čitavog svog života, rešenjima pronađenim u Vizantijskom carstvu, prilagođavajući ih domaćim prilikama i kultovima. U podlozi pozajmljivanja ikonografskih obrazaca ležala je želja srpske države i crkve da se do opštijeg značaja uzdignu ljudi iz domaćeg panteona i da postanu sastavni deo crkvenog slikarstva pravoslavnog sveta.

Svakako najvažnije mesto u srpskoj ikonografiji zauzimaju predstave Nemanjića — vladara i arhiepiskopa, svetaca i laika. Za njih su pronađene najrazličitije vrste slika, čiji je sklop zavisio od ideje koja se želela saopštiti. Što je vreme dalje odmicalo od doba Stefana Nemanje, rodonačelnika dinastije, ikonografija Nemanjića je postajala sve raznovrsnija u varijantama, da bi, posle skoro stopedesetogodišnjeg razvitka, pronašla najviši oblik proslavljanja čitave porodice — genealoško stablo ili lozu Nemanjića. Sačuvala se ta loza u Gračanici (1321), Peći (oko 1335), Dečanima (oko 1350) i Mateiči (oko 1360). U prvim trima crkvama u pitanju je slika samo najuže porodice Nemanjića; u poslednjoj su Nemanjići prikazani zajedno s članovima dinastija Komnina i Paleologa sa kojima su bili orodeni. U mateičkoj slici se odrazila politička ideja: dinastičkom lozom se želelo istaći pravo na vizantijski presto, što je od vremena proglašenja Dušana za cara Srba i Grka bilo već iskazano njegovom zvaničnom titulom. Smisao prethodnih prikaza dinastičkih slika u nemanjićkim zadužbinama nije bio jednak mateičkom; one su bile lišene neposrednog političkog sadržaja.

Stari srpski pisci, kao i njihovi savremenici u vizantijsko-slovenskom svetu, kad bi želeli da istaknu značaj predaka u životu potomaka u jednoj porodici, pribegavali su metafori: rodonačelnika porodice zvali bi korenom, porodicu stablom, lozom ili granama, a savremenike — mladincima, izdancima, cvetovima. Prema rečima starih pisaca, porodica Nemanjića je imala »koren dobri«, »koren pravedni«, »koren blagorodni i blagočestivi«, »koren sveti«, »stablo blagorodno«, »lozu blagočašća«, »izdanak bogosadni«, itd. U žitijima srpskih vladara i arhiepiskopa, od vremena Stefana Prvo-

venčanog pa sve do Grigorija Camblaka, mogle su se ovakve stilske figure pročitati; prilikom održavanja službi Srbima-svetiteljima, počev od arhiepiskopa Save I, čule su se o njihovim praznicima u crkvama, a od vremena kralja Milutina i videle, pretvorene u slike, na zidovima hramova. Književna metafora za porodicu Nemanjića i dinastička loza na slikama bile su veoma bliske; međutim prva nije, po svoj prilici, uslovlila pojavu druge. Biće pre da su književne figure, inače znatno starije od slika, pripremile srpsku sredinu za prihvatanje dinastičke genealoške predstave iz Vizantije i za njeno pretvaranje u stablo Nemanjića.

Na svim slikama loze Nemanjića sklop je uvek isti bez obzira na razlike u pojedinostima: u dnu je predstavljen Stefan Nemanja kao monah Simeon, kako obema rukama drži krajeve loze koja se, naviše, granâ, razlistava i rascvetava kako bi primila u svoje okrilje likove svih Nemanjića. Starije generacije su u nižim redovima, mlađe u višim. Sredinom loze, na njenoj okosnici, naslikani su najveći vladari kuće, a po bokovima sporednije ličnosti. Na vrhu je uvek vladalac savremenog slikarstva loze, sa svojom porodicom. Lozu odozgo blagosilja Hristos, prikazan u poprsju, dok anđeli sleću noseći Nemanjićima insignije vlasti.

Svojim sklopom Loza Nemanjića je veoma nalik na genealoško stablo Hristovo — Lozu starozavetnog Jeseja. Namesto Jeseja, koji je uvek na dnu loze Hristovih predaka, naslikan je Nemanja; proroci i praoci, izabrani predstavnici Hristovih predaka, među kojima su David i Solomon, zamenjeni su likovima članova srpske vladarske porodice. Loza Jesejeva je bila često slikana u hrišćanskim crkvama i na Istoku i na Zapadu. Sredinom XII veka zauzela je zapadni zid u hramu Rođenja Hristovog u Vitlejemu, gde je, s obzirom na posvetu svetilišta, bila savršeno odgovarajuća; u srpskom živopisu prisutna je već od ranog XIII veka.

Sličnost između Loze Jesejeve i Loze Nemanjića navela je istraživače na misao da je srpska dinastička loza samostalno proizišla iz genealoškog stabla Hristovog; takvo stanovište se učvrstilo i stoga što u vizantijskom svetu nije pronađena nijedna slika dinastičke loze u crkvenom živopisu. Dokazi za izvornost Loze Nemanjića i na njenu neposrednu oslonjenost na Jesejevu lozu nalaženi su i kod starih srpskih pisaca.

Tako se, na primer, u Službi kralja Milutina, napisanoj posle njegove smrti, nalazi pohvala lozi Nemanjića u kojoj je sadržano poređenje sa lozom Jesejevom:

»Božanstvenog Duha blagodaću sabrani,
veseleći se pridite da pohvalimo složno
podobnike izdanka Jesejeva korena,
bogozasadenu granu,
lozu blagočašća, Simeona blažima,
od koje grozd čistotni, Sava svesvešteni izraste,
od ovih nam dvojicu bogoizabranu
svetlu i divnu,
bogonosnu i sveblaženu,
dva istoimena Stefana i jednonaravna
svi skupa sabrani pohvalimo . . .«

Slično poređenje s lozom Jesejevom navedeno je i u arengi povelje kralja Dušana starcu Grigoriју. U slikarstvu, opet u vreme cara Dušana, izvršeno je svojevršno povezivanje: u Dečanima je Loza Nemanjića iz priprate na poleđini Loze Jesejeve iz naosa; u Mateiči su ove dve loze naslikane kao pandani na zapadnom zidu crkve. Očevidno, srpski pisci i srpski slikari iz vremena oko sredine XIV veka, poređenjem Nemanjića s precima Hristovim, proslavljali su do krajnjih mogućnosti vladajuću dinastiju. Nije, međutim, jedino Srbija u okviru hrišćanske vasseljene povukla toliko smeo potez. U vizantijskom svetu su poređenja istorijskih ličnosti sa svetiteljima često prisutna. Hrišćanski vladari su novi Davidi, Isusi Navini, Solomoni, prekrasni Josifi, novi Avrami, itd.

Skoro je nesumnjivo da su ikonografski obrazac za dinastičku lozu pronašli Vizantinci. Izvesni pisani izvori ukazuju da su slikane genealogije u Vizantiji postojale, samo što one nisu bile, u početku, u obliku koji bi bio blizak srpskom. Već u najranijem vremenu života Istočnog Rimskog Carstva, sledeći paganske genealogije careva, pojavile su se u crkvama skupine porodičnih portreta članova vladajuće kuće u poretku kojim se pokazivala veza između mlađe i starije rodbine. Pretpostavlja se da su medaljoni članova porodice cara Konstantina postojali u nekim rimskim crkvama. Genealoški smisao imao je mozaički ukras u ravenskom hramu posvećenom sv. Jovanu jevanđelisti, čija je ktitorica bila Gala Placidija. Ravenski episkop Agnelus (iz IX veka) zabeležio je natpise koji su nekada pratili sada izgubljene mozaike. Iz njih se vidi da su se u apsidi, s jedne i s druge strane od Hrista, nalazili naslikani Teodosije Veliki i njegova žena Evdokija, i Arkadije i njegova žena Evdoksija. Na trijumfalnom luku su bili medaljoni s poprsjima careva: Valentinijana, Gracijana, Konstansa, Gracijana Neposa, Jovana Neposa, Konstantina, Teodosija I, Arkadija, Honorija i Teodosija Neposa. U kasnijim razdobljima ima takođe tragova o negovanju genealoške slike u Vizantiji. Iz sredine XII veka sačuvala se jedna pesma čiji naslov glasi: »Na novootkriveni manastir u ime Presvete Bogorodice, (podignut) troškom pansévasta velikoga heterijarha (Georgija), gde su u pro-naosu naslikani bili oni carevi od kojih ishodi linija njegova roda« (misli se na cara Manojla II Komnina). Drugi stihovi iz istog vremena »Na slike careva Aleksija, Jovana, Manojla, napravljene kraj ulaza u bogato ukrašene palate, po naređenju protovestijara Jovana,

sina Andronikova i sinovca cara Manojla«, otkrivaju, kao i prethodni, postojanje dinastičkih slika u crkvama i palatama u Carigradu sredinom XII veka. Međutim, tačan njihov izgled ne može se rekonstruisati. Izgleda da su bile u pitanju tzv. »horizontalne dinastičke slike«, pre nego loza, tj. da su članovi kuće bili naslikani jedan pored drugog ili, možda, kao Nemanjići na slikama iz XIII veka, u povorci koju predvodi osnivač dinastije, dok naslednici, priklonjeni, za njim stupaju. Ovakve slike su bile odomaćene u pravoslavnoj sredini. I u Rusiji, na ktitorskoj kompoziciji u Sv. Sofiji u Kijevu, iz sredine XI veka, porodicu velikog kneza Jaroslava privodili su Hristu njegovi preci, poznati po svetosti — Vladimir i Olga. Izgleda da su slike Konstantinove dinastije iz IV i V veka, s portretima u medaljonima, pogotovu ako su medaljoni bili međusobno povezanih okvira — što je bivao čest slučaj — prethodnici slike dinastičkog stabla vizantijskih i srpskih vladara.

Šta se, zapravo, želelo sa slikama dinastičkih loza pravoslavnih vladara, pa i Nemanjića, i zbog čega se one pojavljuju u programima slikanog ukrasa srednjovekovnih crkava? Jedan razlog je, kao i u slučaju članova Konstantinove dinastije, što su izvesne vladarske porodice bile svetorodne, tj. što im se na čelu, kao i kod Nemanjića, nalazio po svetiteljstvu priznati rodonačelnik. Ta svetost se prenosila i na potomke, pa je porodica od strane crkve bila posebno podržavana. Kod crkvenih pisaca iz srednjega veka prisutan je veliki trud da se uspostave rodoslovi na čijim su se počecima nalazili vladari-svetitelji. Nekako odmah pošto su se u slikarstvu pojavile Loze Nemanjića, arhiepiskop Danilo II, ktitor pečke Loze Nemanjića, sastavio je zbornik života kraljeva i arhiepiskopa srpskih, u stvari prošireni rodoslov, koji je počinjao sa Nemanjom. Kasnije su narasle ambicije. Takozvani beogradski rodoslov, iz početka XV veka, povezuje Nemanjiće sa samim carem Konstantinom, kao što to čini i Konstantin Filozof kad piše biografiju despota Stefana. Sličan se slučaj zbio i u ruskoj književnosti. Dok je Dimitrije Donski »otrasl u bogomnasađenom vrtu« od svetog korena Vladimirova, dotle je Ivan Grozni, preko srpskih Jakšića, takođe izdanak svetog cara Konstantina.

Nije, međutim, jedino svetorodnost uzrok pojavi dinastičkih loza u programima crkava. One su, u stvari, predstave najpobožnijih branioca vere u jednoj zemlji. Odbrana vere bila je, po crkvenim shvatanjima, najveća vrlina dobrog vladara. Zato se kod starih srpskih pisaca, skoro redovno, za porodicu Nemanjića pojavljuje epitet »loza bogočašća« (tj. vere), »koren blagočastivi« (pobožni), »koren sveti«. Između ostalog to je razlog što se na vrhu slike loze Nemanjića nalazi Hristos, ne samo u stavu blagosiljanja nego i svečane investiture. Upravo taj gornji deo otkriva suštinu ideje koja je dovela do slikanja Loze Nemanjića u crkvama. Naime, u Gračanici i Dečanima anđeli snose onovremenim vladarima (Milutinu i Dušanu) jedan krunu, drugi loros. To su osnovna obeležja vizantijskog carskog odela, najvažniji znaci vlasti. Vizantijski car Konstantin Porfirogenit, u svom slavnom delu *De administrando imperio*, otkrio je vizantijsko učenje o poreklu carske odeće: »Ove državne haljine i dijadime, koje vi zovete kamelaukija (kruna), nisu ljudi načinili, niti su ih ljudske umetnosti zamislile ili stvo-

rile, nego — kao što smo našli zapisano u tajnim pričama iz stare istorije — kada je Bog načinio carem bivšeg Konstantina Velikog, koji je bio prvi car hrišćanin, on mu je poslao ove vladarske haljine rukom anđela i dijadime koje vi zovete kamelaukija, i naredio mu je da ih stavi u Veliku i svetu božju crkvu, koja je zbog imena Premudrosti, što je svojstvo Boga, nazvana Sv. Sofija.« One se nisu mogle — po božjoj zapovesti — nositi svakog dana nego samo o velikim gospodnjim praznicima. Bile su postavljene iznad časne trpeze u Sv. Sofiji, a kada bi se približio praznik patrijarh bi ih poslao caru da u njima prođe u litiji »kao sluga i službenik Boga«, a zatim ih je morao vratiti u crkvu. Predstava donošenja najvažnijih delova vladarske odeće srpskom kralju ili caru, od strane anđela, označila ga je kao novog Konstantina. (Tako su omofor i jevanđelje, koje Hristos i Bogorodica vraćaju sv. Nikoli na mnogim slikama, označavali celu odeću episkopa). Iz srednjovekovne literature je poznato da su mnogi evropski vladari stekli epitet novog Konstantina, a da su ga pogotovo imali vizantijski carevi. Prvi srpski vladar koji je dobio ovaj laskavi naziv bio je kralj Milutin (Danilo i Služba), a zatim su ga nosili Dečanski (Srbljak) i car Dušan (Danilo), upravo isti oni kojima se na slikanim lozama prinose obeležja Konstantinove odeće. U Bugarskoj su novi Konstantini bili, Dušanov savremenik i rođak, car Ivan Aleksandar, i savremenik despota Stefana, vidinski car

Konstantin. U Rusiji se sv. Vladimir i sv. Olga nazivaju novim Konstantinom i novom Jelenom, a car Ivan Grozni je takođe novi Konstantin.

Epitet »novi« ili »drugi Konstantin« u srednjem veku se sticao za verske zasluge. Već se Teodorih trudio da postane drugi Konstantin: u ravenskom mauzoleju, iznad njegovog groba, naredio je da se na kupoli ispišu imena dvanaestorice apostola, kako bi on, kao trinaesti, bio njima pribrojan; učinio je tako stoga što je i car Konstantin, kao trinaesti apostol, ležao opkoljen moštima apostola u Sv. Apostolima u Carigradu. Car Konstantin je bio najzaslužniji za pobjedu hrišćanstva; »novi Konstantin« se morao zalagati za čistoću vere i njeno unapređenje: Vladimir i Olga su pokrstili Ruse; za kralja Milutina se u njegovoj crkvenoj službi peva da je imao »Konstantinovo blagočašće (pobožnost) i apostolsko pravoslavlje«. I dok je imenovanje vladalaca novim Davidom označavalo da je on Božji miropomazani izabranik (zbog čega nosi u ruci rog), novim Solomonom da je obdaren izuzetnom mudrošću i pravdoljubivošću, a drugim Isusom Navinom da je vešt ratnik protiv inoplemenika i da je vođa naroda — epitet novi Konstantin je davao vladaru obeležje istinitog borca za veru, hrabrog zatočnika hrišćanskog učenja. Mladica, izdanak i cvet svetog i blagočastivog korena, srpski vladar sa vrha loze Nemanjića davao je celoj lozi značenje štita vere. Na njoj su bili predstavljeni — kako bi rekao Konstantin Porfirogenit — »sluge i službenici Boga«.

* Cjelovita studija sa slikovnim materijalom publicirana je u časopisu »Zograf«, broj 8, Beograd 1978.